

born in 1894 in the town of Ordu (Turkey, Trabizon). In 1912 he graduated from the Perperyan collage in Constantinople, in 1915-16 worked as a teacher in Bulgaria (town Shumle). In 1919-20 he studied in the he Lausanne, later, in 1920-25` on at the Faculty of Economy of Berlin University. He taught such distinguished scientists like Zombard and Markvart.

In 1925 he was invited to homeland by the Governmant Soviet Armenia. He was the Decan of the faculty of history at Yerevan State University (1925-37), the Head of the Department of History of Armenian culture (1932-35) , at the same time he was the director of the National Libraty (1927-29).

H. Zoryan was the member of "Nemesis" group, leaded by Shahan Natali.

It was he that told S. Tehleryan, that Taliat Pasha was in Berlin. In 1937 he was arrested on the "Professor's case" and was proud of his past in court.

In 1942 H. Zoryan died in exile.

After Stalin's death, he was posthumously acquitted.

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՍՓՅՈՒՌ ԱՐԴԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Է. Լ. ԶՈՐՐԱԲՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների թեկնածու,
ԵՊՀ դոցենտ*

Հայաստան - Սփյուռք փոխհարաբերությունների կառուցման հայեցակարգում Սփյուռքի լինելիության և հայապահպանության գլխավոր առիավատչյան հզոր և անվտանգ Մայր հայրենիքն է։ Այս աներկբա ճշմարտությունը մշտակա գերակայություն է թե՛ Մայր հայրենիքում և թե՛ առավելապես, Սփյուռքում։ Միանգամայն ճիշտ է նկատում Կ. Դալլաքյանը, գրելով, - «Կենտրոնաձիգ ուժի՝ հայոց պետականության գոյությունն է բնորոշում արդի Սփյուռքի քաղաքական հատկանիշը։ Ի տարբերություն նախորդ դարերի ցրոնքի՝ աշխարհով մեկ սփռված հայությունն այսօր ունի իր քաղաքական հենարանը։ Հետևաբար, արդի Սփյուռքն էլ իր հերթին հնարավորին չափ օժանդակում է հայոց պետականության ամրապնդմանը՝ հավաքական ազդեցություն գործադրելով իր բնական երկրների ու Հայաստանի միջպետական հարաբերությունների բնականոն ընթացքի վրա, ինչպես նաև հայության համազգային խնդիրների նկատմամբ օտար տերությունների դիրքորոշման վրա»։¹

Հայրենիք - Սփյուռք կապի ընկալման հիմքում դնելով միասնական հայրենիքի գաղափարը՝ երկուստեք ջանքեր են գործադրվել այդ կապերը ամրապնդելու և առարկայական դարձնելու իմաստով։ Դրանք դրսևորվել են ի սկզբանե՝ թե՛ Հայաստանի առաջին Հանրապետության 1918-1920 թթ. կարճատև գոյության, թե՛ Խորհրդային իշխանության տարիներին՝ հայրենադարձության, Հայկական ընդհանուր բարեգործական միության (ՀԲԸՄ), Հայաստանի օգնության կոմիտե-

¹ Տե՛ս Կ. Դալլաքյան, Հայ սփյուռքի պատմություն, Երևան, 2004, էջ 4:

ի (ՅՕԿ) գործունեության և մշակութային առնչությունների ճանապարհով, թե՛ առավելապես ետխորհրդային տարիներին անկախության վերականգման և պետականության կառուցման շրջանում:

1918-1920 թթ., շուրջ երեք տարվա ընթացքում, ՀՀ տեղափոխվեցին այլ երկրներում ապրող ու աշխատող հազարավոր մտավորականներ, զինվորականներ, բժիշկներ, ազգային գործիչներ: Սփյուռքի մի շարք մեծահարուստներ նյութական իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայաստանի առաջին Հանրապետության տնտեսության վերականգման գործում: Այդպիսիք էին Եգիպտոսից մեծահարուստ Մելքոնյան եղբայրները, Բաքվից՝ Արշակ Շուխասյանը և ուրիշներ: 1920-1940թթ. խորհրդային Հայաստան ներգաղթեցին 75.000 հայեր:² Այս փուլում Հայրենիք - Սփյուռք կապերի ամրապնդման, Սփյուռքի հայրենասիրական, մշակութային, բարեսիրական, հայրենակցական կազմակերպությունների, նշանավոր մտավորականների և հայրենական գործիչների հետ փոխառնչությունների հաստատման հարցով զբաղվում էին Հայկական ՍՍՀ ժողովմխորհի ներգաղթի հանձնաժողովը (1931թ.), ՀՕԿ-ը (1921-1937թթ.), ներգաղթի կոմիտեն (1931-1944թթ.) և Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակույթի կապի հայկական ընկերությունը (1944-1964թթ.):³ Եթե խորհրդային իշխանության առաջին տասնամյակներին դեռևս շարունակվում էր Սփյուռքից տնտեսական աջակցությունը ՀՕԿ -ի միջոցով, ապա 1937թ. վերջինիս վերացումից հետո Հայաստան - Սփյուռք հարաբերությունները սահմանափակվեցին միայն կրթամշակութային կապերով: Չնայած դրան, Հայրենական մեծ պատերազմից հետո 1945-1990 թթ., նախորդ շրջանի համեմատ, աշխուժացան Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունները: 1946-1948 թթ. տեղի ունեցավ մեծ հայրենադարձությունը, որի ընթացքում մայր հայրենիք հայրենադարձվեցին սփյուռքահայերի նոր զանգվածներ: Միայն 1946-1947 թթ. հայրենադարձվածների թիվը կազմեց 86.373 մարդ: Այդ ժամանակաշրջանում բավականաչափ փոխվեցին նաև հայկական սփյուռքի աշխարհագրական սահմանները: Սառը պատերազմը, որն այս փուլում Հայաստանի և Սփյուռքի փոխհարաբերությունների ամրապնդման լուրջ խոչընդոտ էր, չկասեցրեց Հայրենիք-Սփյուռք կապերը այն պատճառով, որ ի տարբերություն խորհրդային ժողովուրդների, որոնք արտասահմանում ունեին վտարանդիներ՝ հիմնականում հակախորհրդային տրամադրություններով, ապա Հայկական Սփյուռքը գերազանցապես բարեկամական, հայրենասիրական դիրքորոշում ուներ խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ: Պատահական չէ, որ խորհրդային կառավարությունը չէր խոչընդոտում, նույնիսկ խրախուսում էր սփյուռքահայության հետ գիտական և մշակութային կապերը: Այդ նպատակով 1964 թ. ստեղծվեց Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտե:⁴

Տակավին խորհրդային տարիներին, սառը պատերազմի հետևանքով, Հայրենիք-Սփյուռք փոխադարձ սահմանափակ հարաբերությունների արյունատար անոթներին նոր սնուցում ու բովանդակային նոր լիցքեր հաղորդեցին 1980-ական թվականների կեսերից ԽՍՀՄ-ում ընթացող, վերականգնմամբ պայմա-

² «Դեպի Արարատ» հայրենադարձության ազգային ծրագիրը՝ Հայաստանի զարգացման հիմնարար պայման, Եզերք մատենաշար, թիվ 1, Երևան, 2006, էջ 13:

³ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 216:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 281, ց. 409, գ. 29, թ. 1:

նավորված տեղաշարժերը: Ղարաբաղյան շարժման առաջին իսկ օրերից սփյուռքահայությունը իր բարոյական և նյութական աջակցությունը բերեց Հայաստանին և Ղարաբաղին: Մասնավորապես 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժից հետո Սփյուռքը, այդ ցավը համարելով իրենը, զորավիգ եղավ խորհրդային Հայաստանին, ամուր կանգնեց հայրենիքի կողքին: Գիտամշակութային, կրթական կապերի ընդլայնմանն ու ամրապնդմանը զուգահեռվեցին նաև վաղուց ընդհատված տնտեսական, սոցիալական հարաբերությունները, որը նոր փուլ նշանավորեց Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններում: Այդ շրջանում Հայրենիք-Սփյուռք սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները նորովի զարգացում ապրեցին:

1988թ. դեկտեմբերի 7-ի ավերիչ երկրաշարժից հետո օտարերկրյա փրկարարների առաջին շարքերում Հայաստան ժամանեցին նաև բազմաթիվ սփյուռքահայեր Ֆրանսիայից, Ավստրիայից, Կանադայից ու այլ երկրներից և իրենց մասնակցությունը բերեցին մարդկանց փրկության գործին: Միայն 1989 թ. տարբեր երկրներից Հայաստան ժամանեցին և աղետյալներին օգնություն ցուցաբերեցին ավելի քան 400 հայ բժիշկներ, 200 գործարարներ, հասարակական գործիչներ, բարեգործական տարբեր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ:⁵ Աղետից անմիջապես հետո Սփյուռքը Հայաստան առաքեց հազարավոր տոննա առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ՝ դեղորայք, հագուստ, տնակներ, բժշկական սարքավորումներ և այլն: Արդեն 1988թ. դեկտեմբերի 10-ից նյութական օգնություն ստացվեց սփյուռքի հայկական կազմակերպություններից, որն այնուհետև պարբերաբար շարունակվեց՝ կազմելով հարյուր հազարավոր տոննաներ: Միայն ամերիկյան երկրների հայկական գաղթօջախների կողմից երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու համար 1989թ. հավաքվեց 24 մլն դոլար, ձեռք բերվեցին և Հայաստան ուղարկվեցին առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ: Ընդհանուր առմամբ, Մայր հայրենիքին օգնելու նպատակով երկրաշարժից տասն ամիս անց Սփյուռքում հանգանակվեց ավելի քան 50 մլն դոլար:⁶

Անկախության նվաճումից հետո ստեղծվեցին նոր պայմաններ, առաջադրվեցին որակապես նոր խնդիրներ, որոնք պահանջում էին նոր մոտեցումներ: Հայաստանի Հանրապետության համար այս փուլում առավել առաջնահերթ նշանակություն ձեռք բերեցին և անհրաժեշտություն դարձան հավելյալ ֆինանսական, նյութական և մարդկային ռեսուրսներ գտնելու խնդիրները: Դրանց լուծման գործում էական նշանակություն ձեռք բերեց Սփյուռքը: Միաժամանակ նկատելի դարձավ մի նոր կարևոր հանգամանք, այն է՝ Սփյուռքի առանձին համայնքները լոբբիստական լայն գործունեություն ծավալեցին հօգուտ նորանկախ հայկական պետության: Այստեղ չափազանց ուսանելի է իրեաների պատմական փորձը:⁷

Հայրենիքում տեղի ունեցած սոցիալ-քաղաքական տեղաշարժերը, խորհրդային Միության փլուզումը և Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումը նոր բովանդակություն և որակ հաղորդեցին Հայրենիք-Սփյուռք առն-

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 16, գ. 29, թ. 1:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 16, գ. 28, թ. 2:

⁷ Տե՛ս «Ազգ» օրաթերթ, N 75, 19. 04. 2008:

չություններին, ինչն ընդգրկեց կյանքի բոլոր ոլորտները՝ հասարակական, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային: Այդ հարաբերությունները ձերբազատվեցին գաղափարական սահմանափակումներից և արգելքներից, դարձան անկաշկանդ, բազմաբնույթ և համակողմանի: Անկախության հռչակումից հետո Սփյուռքի քաղաքական կուսակցությունները, հասարակական կազմակերպությունները, բարեգործական ընկերություններն իրենց ակտիվ մասնակցությունը բերեցին Հայաստանում ինչպես ազգային պետականության կերտման, բանակի շինարարության, այնպես էլ հանրապետության առջև ծառացած սոցիալ-տնտեսական բազմաբարդ խնդիրների լուծմանը:

Մինչև 1991 թ. Հայաստանը ձևավորված ինդուստրիալ ագրարային երկիր էր՝ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության բնագավառների զարգացվածությամբ: Արդյունաբերական արտադրանքը կազմում էր ներքին համախառն արտադրանքի ավելի քան 50 տոկոսը: Գյուղատնտեսության բաժինը կազմում էր 20 տոկոս արտադրված ընդհանուր արտադրության ծավալի մեջ: Արդյունաբերության համար անհրաժեշտ հումքի մեծ մասը և հանրապետության էներգակիրների գրեթե բոլոր կարիքները հոգում էին դրսից կատարվող ներկրման հաշվին:⁸ ՀՆԱ-ի 70 տոկոսը արտադրվում էր այդ ներկրումների հաշվին: Հայաստանն իրեն ամբողջովին ապահովում էր էլեկտրաէներգիայով իր ներքին հզորության միջոցներով (40 տոկոսը Մեծամորի ատոմակայանը, 30 տոկոսը Յյուսիսային Զրազդանի կասկադը և Որոտանի կասկադն ու 17 փոքր հիդրոէլեկտրակայանները): ԽՍՀՄ փլուզման հետևանքով խզվեցին միութենական հանրապետությունների միջև ավանդական տնտեսական կապերը, Հայաստանը զրկվեց անհրաժեշտ հումքային ռեսուրսներով ձեռնարկությունները ապահովելու հնարավորությունից:

1990 - 1992 թթ. ազգային եկամտի չափը կրճատվեց 56 տոկոսով: Հայաստանի ՀՆԱ - ն 1991 թ. կրճատվեց 11 տոկոսով, 1992թ.՝ 52 տոկոսով, իսկ 1993թ.՝ 14,8 տոկոսով:⁹ Հայաստանն ամբողջությամբ կորցրեց իր տնտեսական ներուժի 90 տոկոսը, ՀՆԱ-ն կրճատվեց 10 անգամ, արդյունաբերական արտադրանքը՝ 80 տոկոսով: 1993 թ. արդյունաբերության մեջ էներգիայի օգտագործումը կրճատվեց 44 տոկոսով, որը հանգեցրեց միայն այդ առումով ՀՆԱ-ի 15 տոկոսով կրճատմանը: Այս ամենը խոսում էր այն մասին, որ անկախության ձեռքբերումը ավելի հեշտ իրականացվեց, քան նոր քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական բազմաբարդ խնդիրների կարգավորումը, որի առջև կանգնեց հանրապետությունը:

1990-ական թթ. սկզբներին նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում ավելի խորացավ ճգնաժամը: Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմի հետևանքով մեծապես տուժեց երկրի տնտեսությունը: Հարևան երկրները՝ Ադրբեյջանն ու Թուրքիան շրջափակեցին կարևոր միջազգային ավտոճանապարհների և երկաթուղային գծերի մեծ մասը, որոնցից կախված էր վառելիքի և պարենի մատակարարումը Հայաստան: Երկրի վիճակը ավելի վատթարացավ Ադրբեյջանից, Լեռնային Ղարաբաղից, Գետաշենից, Մարտունաշենից, Յյուսիսային Կովկասից և

⁸ Гаджиев К. С., Геополитика Кавказа, М., 2003, стр. 125:

⁹ Армения, проблемы независимого развития, РИСИ, М., 1998, стр. 228-229:

Աբխազիայից ավելի քան 410 հազար հայ փախստականների և անօթևան մարդկանց հոսքի պատճառով:¹⁰ Այդ թվում մոտ 360 հազ. հայ արտագաղթեց հարևան Ադրբեջանից, 30 հազ. փախստական՝ Լեռնային Ղարաբաղից, 18 հազ.՝ ԼՂՀ Շահումյանի հայաբնակ վարչական շրջանից և հարակից հայաբնակ այլ վայրերից՝ Գետաշեն, Մարտունաշեն, Կամո և այլն: Բացի այդ՝ 11 հազ. հայ մեր հանրապետություն ներգաղթեց նախկին խորհրդային տարածքի զինված հակամարտության շրջաններից՝ հիմնականում Յուսիսային Կովկասից:

Հսկայական թվով փախստականների առկայությունն էլ ավելի բարդացրեց հանրապետության սոցիալ - տնտեսական վիճակը: Տարածաշրջանային հակամարտության արդյունքում Հայաստանում ապաստան գտած փախստականներից 35 հազարը 1994 - 1995 թթ. վերադարձան Լեռնային Ղարաբաղ, իսկ 25 հազարը մեկնեց ԱՊՀ և արտասահմանյան այլ երկրներ:¹¹ Միաժամանակ դրան զուգահեռ ընթանում էր նաև Հայաստանի ու հարակից հայկական տարածքներից հայ բնակչության արտագաղթ, որը մի շարք առարկայական ու ենթակայական պատճառներով շարունակվում է մինչ օրս: Արտագաղթը, որի ծավալները հետագայում ահագնացող չափերի հասան, երկրի սոցիալ-տնտեսական և պատերազմական ծանր պայմանների հետևանք էր: Այն միաժամանակ իրենով նշանավորեց արմատական սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժեր՝ վտանգավոր մի շարք դրսևորումներով: Սկսվեց Սփյուռքի համալրման, ստվարացման նոր շրջափուլ:

Անվիճելի է, որ սփյուռքի գոյությունը որոշակի չափերի մեջ կարող է օգտակար լինել տվյալ ազգի համար: Սակայն այն աղետալի է դառնում, երբ սփյուռքն ավելի բազմաքանակ է և տարածված, քան հայրենիքում մնացած բնակչությունը: Առաջին հայացքից ուժեղ, հարուստ և հայաշատ Սփյուռքի գոյությունը տպավորիչ գայթակղություն է, սակայն իրականում այն ձևավորվում է հայրենիքի տկարացման, տվյալ դեպքում Հայաստանի բնակչության նվազեցման հաշվին:¹² Եթե խորհրդային տարիներին առավելապես բնորոշ էր հայրենադարձությունն՝ իր մի քանի փուլերով, ապա Հայաստանի անկախացումից հետո երկրում ստեղծված սոցիալ - տնտեսական ծանր վիճակի հետևանքով վտանգավոր չափերի հասավ արտագաղթը: Հայաստանի Հանրապետության և հարակից հայկական տարածքներից առայսօր շարունակվող արտագաղթն ունեցել է սոցիալական մի շարք բացասական հետևանքներ, որոնց ազդեցությունը դեռևս տևական ժամանակ իրենց զգացնել է տալու:

Դրանցից են.

- վերարտադրողական տարիքի բնակչության երկրից հեռանալու հետևանքով ազգային գենոֆոնդի վտանգման բարձր ռիսկայնությունը,
- տղամարդկանց թվի շեշտակի նվազում, ինչը պատճառ է դառնում ամուսնությունների և աճող ընտանիքի թվի կտրուկ նվազման,
- բնակչության, այդ թվում՝ աշխատանքային տարիքի, ծերացում, երեխաների թվի նվազում, ծնելիության անկում,

¹⁰ Տե՛ս «Իրավունք», 18-25 ապրիլ 2002:

¹¹ Տե՛ս ՀՀԱ ֆ. 113, ց. 168, գ. 112, թ. 6:

¹² «Դեպի Արարատ» հայրենադարձության ազգային ծրագիրը՝ Հայաստանի զարգացման հիմնարար պայման, էջ 16:

- պաշտպանունակության և ռազմական հզորության թուլացում (այս առումով խիստ բացասական հետևանք ունի հատկապես սահմանային բնակավայրերից բնակչության ներքին և արտաքին միգրացիան), ազգային բանակ զորակոչ-վողների թվի նվազումը,

- մարդկային կապիտալի և որակյալ ռեսուրսների արտահոսք, որակյալ աշխատուժի վերարտադրության բնական ընթացքի, աշխատանքային տարիքի սերնդափոխության շղթայի օղակների խաթարում և այլն:

Այսպիսով, ակնհայտ են արտագաղթի Հայաստանին պատճառած և պատճառելիք վնասները: Սակայն դրանք վերացնելու համար խիստ անհետաձգելի են սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավման, բարոյահոգեբանական մթնոլորտի առողջացման, արտահոսքը խոչընդոտող քայլերը: Նոր զանգվածային հայրենադարձության կազմակերպման կոչերը, մեր կարծիքով, իրատեսական չեն գոնե այս պահին: Դրա վառ ապացույցը սիրիահայության հայրենադարձության հետ կապված բազմաբնույթ դժվարությունների առկայությունն է այսօր: Դեռևս 1995 թ. նոյեմբերի 6-ին ընդունված «ՀՀ քաղաքացիության մասին» օրենքը որոշակի հնարավորություններ էր ընձեռում մեր հայրենակիցներին՝ մասնակցելու հանրապետության պետական, հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքին:

2005 թ. նոյեմբերի 27-ին հանրաքվեով ընդունվեց Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ կատարելու նախագիծը, որի մեջ ամրագրված է երկքաղաքացիությունը թույլատրող դրույթ: 2007 թ. փետրվարի 26-ին լրացվեց 1995 թ. նոյեմբերի 6-ին ընդունված ՀՀ քաղաքացիության մասին օրենքը, որի 13.1 հոդվածը սահմանեց երկքաղաքացիության ինստիտուտը:¹³

Երկքաղաքացիության ինստիտուտի ներդրումը կարևոր միջանկյալ քայլ դարձավ Սփյուռք-Հայրենիք կապերի ամրապնդման և ներգաղթը բնականոն դարձնելու ճանապարհին: Այդուհանդերձ ժամանակակից Սփյուռքը, որպես գործոն, անվիճելի մեծ դեր է կատարում Հայաստանի անկախ հանրապետության սոցիալ - տնտեսական կյանքում:

Այս տեսանկյունից ևս Հայրենիք - Սփյուռքի փոխհարաբերությունների համակարգման գործում ծառացան նոր և լուրջ խնդիրներ:

Փաստորեն, 1990-ական թվականների սկզբներից Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններում նկատելի դարձան երկու զուգահեռ գործընթացներ: Դրանցից առաջինը Սփյուռքի ֆինանսական, նյութական օգնությունն էր Հայաստանին, իսկ մյուսը՝ Հայաստանից արտագաղթի հետևանքով Սփյուռքի ստվարացումը, նրա համալրումը հայաստանյան հոծ զանգվածներով: Ըստ էության, Սփյուռքից ֆինանսական դրամական փոխանցումների ծավալը ուղիղ համեմատական է հանրապետությունից արտագաղթողների քանակին: Խոսելով Սփյուռքից ստացված ֆինանսական փոխանցումների մասին՝ դեռևս հաշվարկված չէ, թե որքան միջոցներ են իրենց հետ Հայաստանից տարել արտագաղթողները: Այս հանգամանքը ևս լուրջ մտորելու տեղիք է տալիս:

Սփյուռքը, փաստորեն, դարձավ ոչ միայն Հայաստանում սոցիալական դժվարին խնդիրների լուծման աջակիցն ու ֆինանսական, նյութական միջոցների նե-

¹³ Տե՛ս «Քաղաքացիության մասին» օրենք, հոդվաց 13., www.arlis.am.

րարկողը, այլև Հայաստանում սոցիալական լարվածության պարպման, երկրում գործազրկության աճի հետևանքով գոյացած գերհագեցած աշխատանքային շուկայի և աշխատուժի ավելացած ռեսուրսների կլանման միջավայր: Ձևավորվեց Նոր սփյուռքը, որը գնաց ոչ միայն կիսելու Հին սփյուռքի ճակատագիրը, այլև նոր բովանդակություն և շունչ հաղորդեց Հայրենիք- Սփյուռք հարաբերություններին: Ջարթոնք ապրող և համալրված սփյուռքահայ համայնքները դարձան արտագաղթած հայերի համար ոչ միայն արտերկրներում արագորեն ինտեգրվելու նպաստավոր օջախներ, այլև վերածվեցին Հայաստանում բնակվող բազմաթիվ ընտանիքների ֆինանսական և նյութական այլ միջոցներով ապահովող օղակներ: Ներկայումս արտերկրում ապրող հայերը 2 անգամ գերազանցում են Հայաստանում բնակվողներին: Թե «հին» և թե «նոր» սփյուռքն ամուր կապեր հաստատեց Հայաստանի հետ: Արտերկրից ստացվող աշխատանքային եկամուտներն ապահովում են Հայաստանի բնակչությանը զգալի ֆինանսական աջակցություն: Դրանք Հայաստանում տնտեսական աճի և աղքատության կրճատման աղբյուր են: Հայաստանը զբաղեցնում է առաջին տեղերից մեկը ՀՆԱ-ի նկատմամբ դրամական փոխանցումների հարաբերակցության տեսանկյունից. դրանք կազմում են ՀՆԱ-ի ավելի քան 10 տոկոսը: Համաձայն պաշտոնական վիճակագրության՝ Հայաստանում դրամական փոխանցումների ծավալն հասել է 1 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի: Այլ գնահատականներով դրանք ավելի բարձր են (1.7 մլրդ. ԱՄՆ դոլար):¹⁴

Հայաստանի նորանկախ հանրապետության տնտեսական աջակցության սոցիալական խնդիրների լուծման գործում բացառիկ է «Հայաստան» հիմնադրամի դերը, որի ֆինանսական ներարկումների մեծ մասը կատարվում է Սփյուռքի կողմից: Հայկական պետականության կայացման ու զորացման գործին համայն հայության ուժերի ու կարողությունների համախումբ գործադրման նպատակով¹⁵ 1992 թ. մարտի 3-ին ՀՀ Նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հրամանագիր ստորագրեց ««Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ հիմնելու մասին»: Հիմնադրամը հիմնվում է 1992 թ. մայիսի 15-ին: Հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի առաջին նիստում հաստատվեցին համապետական նշանակության տնտեսական, գիտամշակութային և սոցիալական հետևյալ ծրագրերը՝ «Ջանգեգուր», «Աղետի գոտի», «Արցախ», «Բռնագաղթվածներ», «Գիտամշակութային և սոցիալական» ծրագրեր:¹⁶

1993 թ. Հիմնադրամն արդեն սկսել էր ծրագրեր իրականացնել Գյումրի, Վանաձոր, Սպիտակ, Ստեփանավան քաղաքներում՝ առաջին հերթին իրականացնելով անավարտ բնակելի շենքերի կառուցման աշխատանքներ: Շինարարական աշխատանքները կատարվում էին հիմնականում Գյումրիի «Աճի» («Աճին» Գյումրիի ամենամեծ թաղամասերից էր, ուր բնակեցվել և բնակեցվում էին 1988 թ. երկրաշարժից տուժած գյումրեցի ընտանիքներ), Վանաձորի «Տարոն 3», Սպիտակի «Իտալական» թաղամասերում և Ստեփանավան քաղաքում: 1993-

¹⁴ Արտերկրից միգրանտների փոխանցումները և աղքատությունը Հայաստանում, Ասիական զարգացման բանկ, Երևան, 2007, էջ 9:

¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 112, թ. 6:

¹⁶ Տե՛ս **Բ. Ռ. Պետրոսյան**, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001թթ., Երևան, 2011, էջ 66:

2000թթ. ընթացքում ծրագրի շրջանակներում կատարվեց մոտ 8 մլն ԱՄՆ դոլարի շինարարություն:¹⁷ 1992-1993 թթ. խստաշունչ ծնեռը հաշվի առնելով՝ «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը և Հայկական միացյալ Ֆոնդը 1993 թ. ձեռնարկեցին համաշխարհային դրամահավաք՝ վառելանյութ ձեռք բերելու համար: Մեկ շաբաթում հանգանակվեց 7 մլն դոլար, որը եռապատկվեց ամերիկահայ ազգային բարերար, Հիմնադրամի պատվո անդամ Քըրք Քըրքոյանի կողմից՝ հասցնելով 21 մլն դոլարի:¹⁸

Հիմնադրամի սոցիալական նշանակության ծրագրերից էր նաև Արագածոտնի մարզի Թալինի շրջանի 22 ջրագուրկ գյուղերի ջրատարի շինարարությունը, որը նպատակային ձևով ֆինանսավորեց «Ռոբերտ Բողոսյան և որդիներ» հիմնադրամը: Շվեյցարիայի Ռոբերտ Բողոսյանը, իր որդիներ Ալբերտ և Ժան Բողոսյանների հետ, 1995-2001 թթ. Հիմնադրամի միջոցով հայրենիքում իրականացրել է շուրջ 2 մլն ԱՄՆ դոլարի ծրագրեր:¹⁹

Ֆրանսիայի հայ համայնքը, Շվեյցարիայի «Ռ. Բողոսյան և որդիներ» և «Իգմիրյան» հիմնադրամները, ԱՄՆ-ի «Բժշկական օգնություն հայերին» կազմակերպությունը, արգենտինահայեր Արմեն Էքսերճյանը և Սամվել Մարկոսյանը նպատակային ձևով ֆինանսավորեցին Երևանի թիվ 1 մանկական կլինիկական հիվանդանոցի վերակենդանացման և վիրաբուժության բաժանմունքների վերակառուցման, կահավորման ու ժամանակակից բուժտեխնիկայով հագեցման ծրագրերը:²⁰

1996 թ. մարտ - մայիս ամիսներին անցկացվեց «Ստեփանակերտ - Երևան - Լոս Անջելես» Ազգային տուրքի մարաթոնը: Մարաթոնի ընթացքում հանգանակվեց ավելի քան 6 մլն ամերիկյան դոլար: Լինսի հիմնադրամը իր խոստման համաձայն կրկնապատկեց մայիսի 27-ի հեռուստամարաթոնի արդյունքում գանձված գումարը: Հեռուստամարաթոնի նպատակային մուտքերն ամբողջությամբ ուղղվեցին «Գորիս - Ստեփանակերտ» ավտոճանապարհի շինարարությանը: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության «Հյուսիս - հարավ» ավտոմայրուղու շինարարության ծրագիրը մեկնարկեց 2000 թ. հունիսին:

«Հյուսիս - հարավ» ավտոմայրուղու շինարարության ծրագրին Քըրք Քըրքոյանը հատկացրեց 1 մլն ԱՄՆ դոլար, իսկ ՀԲԸՄ Լուիզ Մանուկյան Սիմոնը՝ 700 հազար դոլար: 1999 թ. հեռուստամարաթոնի նվիրատուներից էին նաև Հրայր և Վահագն Հովնանյանները, Ալբերտ Բոյաջյանը, Հրաչ Գաբրիելյանը, Քերոլայն Մուզարը:

Որպես կայացած համահայկական կառույց «Հայաստան» հիմնադրամը 1999թ. դրությամբ շուրջ 67 մլն ծրագրեր իրականացրեց Հայաստանի Հանրապետության մարզերում և ԼՂ շրջաններում:²¹ Ութ տարիների (1992- 2000թթ.) ըն-

¹⁷ Տե՛ս «Հիմնադրամ», ապրիլ 2000թ.:

¹⁸ Տե՛ս «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ, 1992-1995թթ. գործունեությունը և ֆինանսական հաշվետվություն, Երևան, 1995, էջ 24:

¹⁹ Տե՛ս «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ, Ֆրանսիական ծրագրային հաշվետվություն, Երևան, 2001, էջ 21:

²⁰ Տե՛ս «Հիմնադրամ», ապրիլ 2000թ.:

²¹ Տե՛ս «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ, 1999, էջ 5:

թացքում հիմնադրամն իրականացրեց երեք տասնյակից ավելի նպատակային ծրագրեր:

Գիտական, մշակութային, կրթական ոլորտները ևս գտնվում էին սփյուռքահայ բարերարների ուշադրության կենտրոնում: Այդ նպատակով Գալուստ Կյուլպեկյան բարեսիրական և գիտամշակութային հիմնարկությունը հիշյալ բնագավառներին տրամադրում է գումարներ: Հայաստանի Հանրապետությանը ցուցաբերվող օժանդակությունը 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժից ի վեր հատկացվումն էր առավելապես բժշակական արդիական սարքավորումների և դեղորայքի ձեռքբերման համար: Զգալի գումարներ տրամադրվեցին Մատենադարանին, ՀՀ ԳԱԱ հիմնակազմ գրադարանին, Ազգային գրադարանին և ԵՊՀ –ին: Այդ հաստատության վարչական ժողովը որոշում ընդունեց, որ Հայաստանը, բացի ամենամյա 450 հազար դոլարից, լրացուցիչ ստանալու է ևս կես մլն դոլար՝ որպես արտակարգ օգնություն աղետի գոտում:²²

«Գիտական օժանդակություն ծրագրերի» շրջանակներում ծառայությունը նախապատվություն էր տալիս Հայաստանին: ՀՀ-ի գիտական տարբեր հաստատություններում աշխատող գիտնականներին արտագաղթից հետ պահելու, հայրենիքում նրանց գիտական հետազոտությունները խրախուսելու նպատակով ԳԿՀ-ն 113, 250 դոլարով կրթաթոշակներ հատկացրեց ԵՊՀ –ի 158 և ԳԱԱ –ի 27 գիտնականների:²³

Լուս Անջելեսում 1989 թ. հիմնադրված Միացյալ հայկական ֆոնդը ամերիկահայ հայտնի հասարակական գործիչ Հարութ Սասունյանի նախաձեռնությամբ 1992-1993 թթ. ձմռանը 400 հազար դոլարի մեծաքանակ օգնություն առաքեց Հայաստան: Նույն ժամանակահատվածում նրա ջանքերով եվրոպայից և ԱՄՆ-ից Հայաստան էր հասնում ամիսը միջին հաշվով 40 տոննա օգնություն:

Բարեգործական-մարդասիրական մեծ աջակցություն ցուցաբերվեց «Լինս»-ի հիմնադրամի կողմից, որը հիմնել էր նշանավոր ազգային բարերար Քրիք Քրիքոբյանը: Միայն Քրիք Քրիքոբյանը Հայաստանի արդյունաբերության և ձեռներեցության հիմնադրամին տրամադրեց 100 մլն դոլարի վարկ: Դա անկախ Հայաստանի տնտեսության մասնավոր հատվածում կատարվող ամենախոշոր ներդրումն էր, որի նպատակն էր ստեղծել աշխատատեղեր, մեղմացնել աղքատությունը, զարկ տալ ՀՀ-ի տնտեսությանը: 2003 թ. «Լինս»-ի հիմնադրամը 2999,1 մլն դրամ արժողությամբ իրականացրեց 380 բնակարանների շինարարություն Սպիտակ քաղաքում: Նույն տարում 2672.5 մլն դրամ հատկացրեց Իջևան - Դիլիջան 45 կմ և 1440.0 մլն դրամ՝ Գետաշեն - Ոսկեպար - Բաղանիս ճանապարհների նորոգմանը:

1993-1998թթ. «Հովհարդ Կարագոզյան» մանկական հիմնադրամը ՀՀ-ում բացել է ամենաարդիական սարքավորումներով հագեցած մանկական 5 կլինիկա, իսկ 1991-1999թթ. այստեղ կատարել է 2,5 մլն դոլարի ներդրում: Հաստատության ատամնաբուժարաններում տարեկան բուժվում էր 20 հազար, իսկ ակ-

²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 164, գ. 143, թ. 12:

²³ Տե՛ս **Ղարախանյան Վ.**, «Գալուստ Կյուլպեկյան» հիմնարկության հայկական համայնքների ծառայության բաժանմունքի գործունեությունը 1995-1998թթ., «Բամբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2005, N /106/, էջ 169:

նաբուժարաններում 3 հազար երեխա: Արժանահիշատակ է նաև «Հայաստանի մանկատների հիմնադրամ» կազմակերպության գործունեությունը, որը տարին 2 անգամ՝ աշնանը և գարնանը կազմակերպում է դրամաբաշխում մանկատներին և ծերանոցներին, զոհված և վիրավոր ազատամարտիկների երեխաներին, աղետի գոտու կարիքավոր ընտանիքներին: Մեծ է նաև սփյուռքահայ անհատ բարերարների նվիրատվությունների և բարեգործական միջոցառումներ նշանակությունը: Այսպես, Արմավիրի մարզի Պտղունք համայնքին բարերարներ Ջոհրաբ և Սեդա Ղազարյանների տրամադրած 2 մլն 500 հազ. դրամով 2004 թ. մասնակիորեն վերանորոգվել է մանկապարտեզը և ձեռք է բերվել գույք: 2003-2004 թթ. ամերիկահայ բարերարներ Ջվարթ և Հովսեփ Ուզումյանների կողմից հովանավորվել է Աջափնյակ համայնքի թիվ 278 մսուր - մանկապարտեզը՝ կապիտալ վերանորոգման, կահավորման, կոշտ և փափուկ գույքի ձեռքբերման համար:

ՀՀ սոցիալ-տնտեսական ծանրագույն ժամանակահատվածում հիմնադրամները և անհատ բարերարները բացառիկ դեր ունեցան պետության և բնակչության բազմաբնույթ և լայնածավալ օգնություն ցուցաբերելու հարցում, որից դուրս չմնաց հասարակության որևէ շերտ: Առանց այդ օգնության սոցիալ - տնտեսական ճգնաժամի հետևանքների հաղթահարումը կլիներ շատ ավելի ծանր: Սփյուռքի նկատմամբ պետական քաղաքականության իրականացման նապատակով 2008 թ. սեպտեմբերի 11-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ընդունեց «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության աշխատակազմ» պետական կառավարչական հիմնարկ ստեղծելու ՀՀ Սփյուռքի նախարարության կանոնադրությունը և աշխատակազմի կառուցվածքը հաստատելու մասին որոշում:²⁴ Օրենսդրական համապատասխան դաշտի առկայությունը, նորաստեղծ Սփյուռքի նախարարությունը Հայրենիք - Սփյուռք հարաբերությունները դարձրեցին ավելի առարկայական և համակարգված:

Այդուհանդերձ Սփյուռք-Հայաստան փոխհարաբերությունների կանոնակարգման համար անհրաժեշտ են հետևյալ քայլերը.

- Բոլոր հնարավոր միջոցներով անհապաղ կասեցնել արտագաղթը Հայաստանից,
- Հաշվառել և ստեղծել սփյուռքահայ բոլոր համայնքների վերաբերյալ տվյալների և տեղեկատվական բանկ,
- Յուրաքանչյուր հյուրընկալող երկրի առանձնահատկություններին համապատասխան մշակել տվյալ սփյուռքահայ համայնքին հայապահպանության գործում աջակցելու ծրագիր,
- Երկքաղաքացիության ինստիտուտի ներդրման ակտիվացման ճանապարհով նպաստել սփյուռքահայերի կողմից Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական կյանքին լիարժեք մասնակցությանը,
- Հայաստանում բարենպաստ միջավայր ստեղծել սփյուռքահայ ներդրողների համար առավել հեռանկարային և անհրաժեշտ ուղղություններում,
- Վերոհիշյալ խնդիրները համակարգելու նպատակով ստեղծել համահայկական ֆինանսական բանկ:

²⁴ www. Arlis.am, որոշում, N 1049-Ն:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 164, գ. 143:.
2. ՀԱԱ, ֆ. 281, ց. 409, գ. 29:
3. ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 16, գ. 29:
4. ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 16, գ. 28:
5. ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 112:
6. «Հիմնադրամ», ապրիլ, 2000:
7. «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ, 1992-1995 թթ. գործունեությունը և ֆինանսական հաշվետվությունը, Երևան, 1995:
8. «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ, ֆրանսիական ծրագրային հաշվետվություն, Երևան, 2001:
9. «Քաղաքացիության մասին» օրենք, հոդված 13.1, www.arlis.am.
10. **Ղալաբյան Կ.**, Հայ Սփյուռքի պատմություն, Երևան, 2004:
11. **Պետրոսյան Ք.**, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001թթ., Երևան, 2011:
12. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, 1985:
13. Արտերկրից միգրանտների փոխանցումները և աղքատությունը Հայաստանում, Ասիական զարգացման բանկ, Երևան, 2007:
14. Армения, проблемы независимого развития, РИСИ, М., 1998.
15. **Галжнев К. С.**, Геополитика Кавказа, М., 2003.
16. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N2 (106), Երևան, 2005:
17. «Դեպի Արարատ» հայրենադարձության ազգային ծրագիրը՝ Հայաստանի զարգացման հիմնարար պայման. Եզերք մատենաշար, թիվ 1, էջ 11, Երևան, 2006:
18. «Ազգ», օրաթերթ, N 75, 19.04.2008:
19. «Իրավունք», 18-25 ապրիլ 2005:

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АРМЕНИИ-ДИАСПОРЫ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Ջ. Լ. ՅՈՒՐԱԲՅԱՆ

Статья посвящена взаимоотношениям Республики Армения и Армянской диаспоры, имеющим важное актуальное значение.

В ней обсуждаются некоторые аспекты, касающиеся социальных вопросов в Армении, и роли Армянской диаспоре в решении этих вопросов. Освещаются примеры социального сотрудничества, делаются практические предложения.

SOCIAL PROBLEMS IN THE CONTEXT OF MODERN INTERRELATIONS OF ARMENIA AND DAISPORA

E. L. ZOHREBYAN

The article is devoted to a key question of great up-to date importance. It touches upon the new character of mutual relations between the republic of Armenia.

Several questions have been put on the social key problems in Armenia and the role of diaspora in solving them. Several examples are illustrated on the role of diaspora of social cooperation. Practical offers have been made.